

**DENİZLİLİ MUSTAFA b. OSMAN KESKİN VE ESERİ
MANZÛME-İ KESKİN**

Atabey KILIÇ*

ÖZET

Eski Türk Edebiyatı alanında tespit edebildiğimiz kadarıyla 30 civarında manzum sözlük vardır. Bunları Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça ve Türkçe-Arapça-Farsça olmak üzere üç ana başlık altında inceleyebiliriz. Bu tebliğ çerçevesinde tanıtmaya çalışacağımız eser, Mustafa bin Osman Keskin isimli bir kişi tarafından 1758 yılında nazmedilmiştir. Müellif, "Manzûme-i Keskin" adını verdiği manzum sözlüğünde verdiği bilgilere göre Denizli'nin Kadı Köyü'ndendir. Türkçe-Arapça-Farsça üç dilli bir manzum sözlük olan eserinin Türkiye kütüphanelerinde 5 nüshasını tespit edebildik. 431 beyitlik eser sözlük çalışmaları açısından da ayrı bir önem arz etmektedir.

Anahtar kelimeler : manzum sözlükler, Manzûme-i Keskin

**MUSTAFA B. OSMAN KESKİN FROM DENİZLİ AND
HIS WORK NAMED MANZUME-I KESKİN**

ABSTRACT

There are almost thirty poem dictionaries in Classical Turkish Literature as we could determine. We can study them in three headlines as Turkish-Arabic, Turkish-Persian, Turkish-Arabic-Persian. In this paper we will try to give information about a verse dictionary which was written by Mustafa bin Osman Keskin in 1758. In this dictionary, which was called "Manzume-i Keskin" by its poet, it is said that the poet is from Kadıköyü of Denizli. We could determine five copies of this Turkish-Arabic-Persian verse dictionary, which has 431 couplets, takes attention to studies of dictionary.

Keywords : poem dictionaries, Manzûme-i Keskin

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü KAYSERİ
atabeykilig@gmail.com

Eski Türk Edebiyatının dikkat çeken ve üzerinde pek çok çalışma yapılabilecek kadar geniş olan alanlarından biri de “manzum sözlükler”dir.¹ Pek çok şekilde tasnif edilebilecek olan bu alandaki eserler çeşitli gayelerle kaleme alınmışlardır. Bunların ilki ve manzum sözlüklerin asıl başlangıç noktası sayılabilecek olan maksat ise Kur’an-ı Kerim’de bulunan ve manası tam olarak anlaşılamayan “garîb” kelimelerin karşılıklarını vermek veya ezberlenmesini sağlamaktır. Daha sonra bunlar arasına Hz. Peygamber’in hadislerinde bulunan ve yine manası tam olarak anlaşılamayan kelimelerin karşılıklarını vermek dâhil olmuştur. Fars ve Türk edebiyatlarında ise bu amaçlar arasına Mevlânâ’nın Mesnevî’sinde geçen bazı müşkül kelimelerin Farsça, Türkçe ya da Arapça karşılıklarını vermek te katılmıştır. Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere manzum sözlüklerin hazırlanmasının temelinde İslâm kültürü yatmaktadır. Temelde Kur’an-ı Kerim, hadisler ve Mesnevî bulunmakla beraber Türk edebiyatında karşımıza çıkan manzum sözlüklerin sadece bu üç dil etrafında hazırlanmadığını, İtalyanca, Fransızca, Ermenice vb. diller için de manzum lügatler tertip edildiğini ifade etmeliyiz. Belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus ta manzum sözlüklerin önemli bir kısmının küçük çocuklar için hazırlanmış olduğudur. Bu sebeple sözlüklere verilen isimlerin önemli bir kısmında “armağan” anlamına gelen “Tuhfe” kelimesi kullanılmıştır. Anadolu sahasında yazılmış ilk Farsça-Türkçe manzum lugat olup Hüsâm b. Hasan el-Konevî(öl. 1399) tarafından kaleme alınan Tuhfe-i Hüsâmî’de de biz bu ismin kullanıldığını görmekteyiz. Yine Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Vehbî, Tuhfe-i Şemsî gibi manzum sözlüklerimizde de bu isimlendirmenin yaygın olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Manzum sözlüklerin isimlendirilmesinde “tuhfe”nin haricinde *nazm*, *manzume* veya *lugat* kelimelerinin de kullanıldığını görüyoruz.

¹ Turgut Karabey-Numan Külekçi, Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük), Erzurum 1990; Adnan Karaismailoğlu, Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî, *Millî Kültür*, 74, Temmuz 1990, 60-61; Cemal Muhtar, İki Kur’an Sözlüğü Luğat-ı Feriştioğlu ve Luğat-ı Kânûn-ı İlâhî, İstanbul 1993; Yusuf Öz, Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996; Atabey Kılıç, “Manzum Sözlüklerimizden Manzûme-i Keskin”, 12-13 Nisan 2001 Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni Bildiriler 1. Cilt, Kayseri 2001, 441-447; Ahmet Kartal, Tuhfe-i Remzî, Ankara 2003; Atabey Kılıç, Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân, Prof. Dr. Abdülkadir Karahan’a Armağan (6-7 Mayıs 2005 Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu), Şanlıurfa 2006, s. 186-195.

Bilindiği kadarıyla manzum sözlükler ilk olarak Arap edebiyatında başlamış, ardından Fars edebiyatında gelişmiş ve nihayet en geniş ve belki de en güzel örneklerini ise Türk edebiyatında vermiştir.

Manzum sözlükler tabî ki bilimsel anlamda doyurucu kaynaklar olarak kabul edilemezler. Zaten sadece bu sebepten dolayı bu sözlüklerin şerhlerinin yapıldığını söylememiz mümkündür. Amacı, nihayetinde belli bir hedef kitleye hitap etmek olan manzum sözlüklerden böylesine bir doyuruculuk beklemek de zaten doğru olmaz. Yine de erbabından gelen talepler doğrultusunda bilhassa belli manzum sözlüklere mensur şerhler yapıldığını biliyoruz.² Tuhfe-i Şâhidî gibi çokça rağbet gören eserlere yapılan şerhlerin sayısı ise hiç de azımsanacak gibi görünmemektedir.³

Manzum sözlüklerle ilgili dikkati çeken önemli hususlardan biri, bunların özellikle şâirler tarafından kaleme alınması, buna karşılık lugat ilminin esasları gözetilerek tertip edilmiş mensur sözlüklerin de ilmiye sınıfına mensup kişilerce hazırlanması, üstelik manzum sözlüklerin şerhlerinin de çoğunlukla müderrisler tarafından yazılmış olmasıdır.

Manzum sözlükler çoğunlukla mesnevî nazım şekliyle yazılmış bir giriş, yani mukaddime ile başlar. Asıl kısım olan sözlük bölümü ve nihayet yine mesnevî tarzında yazılmış olan bir son, yani hâtime ile sona ererler. Bu tür sözlüklerin giriş kısımlarında klasik bir divan tertibini andıran hamdele ve salveleden sonra, eserin telif sebebinin anlatıldığı bir küçük bölüm de yer alır. Sebeb-i telif kısmında eserin hangi sebep ve amaçla yazıldığı da ayrıca belirtilir, eserin ismi verilir, ayrıca dil öğrenmenin faydaları hususunda müellifin görüşleri ile de bu bölümde karşılaşılır.

Manzum sözlüklerin toplam beyit sayıları büyük oranda farklılık göstermektedir. 100 beyitten başlayıp 1300 beyite kadar ulaşan hacimdeki manzum sözlüklere rastlamak mümkündür.

² Atabey Kılıç, Manzum Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyân Şerhi Hediye-tü'l-İhvân, II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi, 11-12-13 Kasım 2005 Manisa.

³ Yusuf Öz, Tuhfe-i Vehbi Şerhleri, *İlmî Araştırmalar*, 5, İstanbul 1997, 219-232; Yusuf Öz, Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri, Konya 1999; Zehra Gümüş, Pîrî Paşazâde Mehmed b. Cemâlî'nin Tuhfe-i Şâhidî Şerhi: Tuhfe-i Mîr, II. Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni, Kayseri 10-12 Nisan 2006; Zehra Gümüş, Pîrî Paşa-zâde Cemâlî Mehmed b. Abdülbâkî, Tuhfe-i Mîr [Tuhfe-i Şâhidî Şerhi] (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), (Tamamlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Klâsik Türk edebiyatının verimleri arasında bulunan manzum sözlükleri sıklık, çokluk ve çalışma alanımız bakımından üç başlık altında toplamamız mümkündür:⁴

1. Türkçe-Farsça Manzum Sözlükler

Bilinen Türkçe-Farsça manzum sözlüklerin ilki 1400 yılında kaleme alınmış olan Konyalı Hüsâm b. Hasan'ın *Tuhfe-i Hüsâm* adlı eseridir. Bu tür sözlüklerin içerisinde en meşhur olanı ise, Mevlevî şeyhlerinden Şâhidî mahlasıyla tanınan Muğlalı İbrahim Dede'nin *Tuhfe-i Şâhidî*'sidir. *Tuhfe-i Hüsâm*'a nazire olarak yazıldığı bilinen eser, Mevlânâ mesnevisinden alınan kelimelere karşılıklar vermesiyle tanınır. Sadece Ankara Milli Kütüphanede 40'tan fazla yazma nüshası bulunan ve 1848–1867 yılları arasında 5 kez basılan Şâhidî'nin *Tuhfesi*, Klâsik Türk edebiyatında en fazla nüshaya sahip manzum sözlükler arasında başlarda gelmektedir. Yine *Tuhfe-i Şâhidî*'nin 40'a yakın şerhi ile de manzum sözlükler arasında çok özel bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu gurubun en meşhur temsilcilerinden olan *Tuhfe-i Vehbî* de bir hayli fazla yazma ve 60 civarında matbu nüshası ile dikkat çekmektedir. 15 civarında Türkçe-Farsça örneğinin bulunduğunu söyleyebileceğimiz bu guruptan *Bahrü'l-Garâyib*, *Tuhfe-i Semsî* ve *Tuhfe-i Remzî* gibi eserlerin isimlerini zikredebiliriz.

2. Türkçe-Arapça Manzum Sözlükler

Bilindiği kadarıyla bu gurupta 10 civarında manzum lugat vardır. İlk Türkçe-Arapça manzum sözlük, Ferišteoğlu diye şöhret bulmuş olan Abdüllatif ibn Melek tarafından 1392 yılında kaleme alındığı tahmin edilen *Lugat-ı Ferišteoğlu* adlı eserdir. Müellif önsözde eseri torunu Abdurrahman'ın eğitimi için kaleme aldığını ifade etmektedir.⁵ Ferišteoğlu lugatı Türkçe-Arapça sözlüklerin hem ilki hem de en meşhurdur. 60'ın üzerinde yazma nüshası bulunması bu şöhretin ne dereceye ulaştığını gösterecektir. Eserin 1852-1879 yılları arasında yapılmış 7 baskısını da ayrıca belirtmek gerekir. Türkçe-Arapça manzum sözlükler arasında *Nazmü'l-Leâl*, *Cevâhirü'l-Kelimât*, *Lugat-ı İbn Kalender*, *Tuhfe-i Âsım*, *Mahmûdiyye*, *Nazm-ı Ferâid* ve son olarak *Sübha-i Sıbyân*⁶ gibi eserleri sayabiliriz.

⁴ Kılıç, Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân, Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan (6-7 Mayıs 2005 Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu), Şanlıurfa 2006, s. 188-189.

⁵ Bkz. Cemal Muhtar, İki Kur'an Sözlüğü Lugat-ı Ferišteoğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî, İstanbul 1993, s. 30.

⁶ Bkz. Kılıç (Mayıs 2005).

3. Türkçe-Arapça-Farsça Manzum Sözlükler

Behâüd-dîn ibn ‘Abdurrahmân-ı Malkaravî tarafından H. 827/M. 1424’te telif edilen *U‘cûbetü’l-garâyib fî nazmi’l-cevâhiri’l-acâyib*, Anadolu sahasında yazılan ilk Arapça-Farsça-Türkçe sözlüktür. *Genc-i Leâl*, *Se Zebân*, *Tuhfetü’l-İhvân ve Hediyetü’s-Sıbyân*, *Nazm-ı Giridî* ve *Hayrü’l-Lugat* isimli eserleri ayrıca zikredebiliriz. Varlığından haberdar olduğumuz 15 civarındaki üç dilli manzum sözlük arasında bulunan Mustafâ bin Osman Keskin tarafından 1758 yılında kaleme alınan “*Manzûme-i Keskin*”⁷ tarafımızdan 2001 yılında neşredilmiştir.

Anadolu sahasında yazılmış 30 civarındaki manzum sözlüğün⁸ önsözlerinden anlaşıldığı kadarıyla Farsça-Türkçe sözlükler arasında Tuhfe-i Şâhidî, Arapça-Türkçe sözlüklerden ise Lugat-i Ferišteoğlu benzerleri arasında büyük bir şöhret kazanmıştır.

Tanıtmaya çalışacağımız *Manzûme-i Keskin* adlı eser de Anadolu sahasında yazılmış üç dilli, yani Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlüklerimiz arasında yer almaktadır. Katalogunu hazırlamış olduğumuz Ege Üniversitesi Merkez Kütüphanesi El Yazmaları⁹ arasında ilk nüshası bulunan *Manzûme-i Keskin*’in Ankara Ankara Milli Kütüphane Yz. A. 2532/2, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp. İ. Saib I, no: 909, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp. İ. Saib I, no: 2515 ve Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma A-30 olmak üzere şimdilik 5 nüshası bilinmektedir. Tabii ki eserin yeni nüshalarının bulunması her zaman için ihtimal dâhilindedir. Tespit ettiğimiz bu beş nüshadan hareketle oluşturduğumuz 431 beyitlik tenkitli metinden anlaşıldığı ve

13 *Risâlem nazmına bâ‘iş bil iy cân*
Şehenşâh-ı cihân ol Muştafâ Han

beytinin işaret ettiği üzere müellif eserini Sultan II. Mustafa için yazmıştır.

Eserine “*Manzûme-i Keskin*” adını verdiğini müellif,

55 *Bu minvâl üzre tuhfem oldı itmâm*
Didüm “Manzûme-i Keskin” aña nâm

beytiyle bildirmektedir. Telif tarihi olarak eserin sonunda düşülen

406 *Cümleden yek düşdü târih ey cevân*
Okı tuhfem bul hayât-ı cavidân

⁷ Atabey Kılıç, Mustafâ Bin Osmân Keskin, *Manzûme-i Keskin*, Kayseri 2001.

⁸ Bkz. Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya 1999, s. 16-18.

⁹ Eserin tavsifi için bkz. Atabey Kılıç, Ege Üniversitesi Merkez Kütüphanesi El Yazmaları Kataloğu I (Türkçe-Arapça-Farsça), Kayseri 2001, s. 26.

“ اوقى تحفم بول حيات جاودان ” mısraındaki harflerin ebced hesabına göre toplamı H.1172/M.1758-59’dur. Bu tarihten müellifin işaret ettiği gibi 1(bir) sayı düşecek olursak karşımıza 1171 rakamı çıkar ki, bu tarih, eserin Türk Dil Kurumu Kütüphanesi’ndeki nüshasının sonunda bulunan “Ketebehü’l-faķır ü kâ’iletü’l-ħaķır Muştafâ bin ‘Osmân el-ma’rûf bi-Keskin ğaferallâhu zünübehumâ setere ‘uyübehumâ ve limen nażara fihi âmîn sene 1171” şeklindeki kaydın verdiği tarih ile de örtüşmektedir. Buna göre, eserin telif tarihi H.1171/M.1757-58 olmalıdır. Elimizde bulunan beş nüshadan dördünün istinsah tarihleri telif tarihlerine çok yakındır.

Mukaddimede verilen bilgilerden ve TDK nüshasının sonunda verilen ketebe kaydından anlaşıldığı göre, müellif Mustafâ Keskin b. Osmân’dır. Müellifin adı Mustafa, lakabı Keskin olup,

60 *Deñizli kıyyesi Kâzî köyünden
Olur aşım ki hoş gūş eylegil sen*

*Maķâm oldu baña Koştantıniyye
Ĥamâhallâhu ‘an külli’l-beliyye*

ifadelerinin de işaret ettiği üzere Denizli’nin Kadı Köyü’ndendir, İstanbul’da yaşamıştır. Babasının adı Osman’dır.

*Çü deh-sâle yitişmişdi bu miskin
Beķâya irdi ‘Osmân [i]bni Keskin*

beytinden anlaşıldığına göre kendisi on yaşına geldiğinde babası vefat etmiş olmalıdır. Eserini bitirdiği zaman Keskin’in oğlu Osman’ın üç yaşına yeni girdiğini

56 *Tamâm oldukça çünkim bu risâle
Yitişdi oğlumuz ‘Osmân se-sâle*

beytinden anlıyoruz.

*Bu efķar tıfl iken hem daħı ma’çüm
Heves idüp peder mağfūr u merħüm*

25 *Oķutdurmaķdı her dem kesb ü kârı
Aña mesken ola Kevşer kenâri*

*Çün evvel Şâhidî’yi itdüm ezber
Luĝat ‘ilminde meftūħ oldu çok der*

beytinde kendisinin belirttiğine göre, babası Keskin’in tahsil görmesini çok istemiş, bunun üzerine müellif ilk olarak Şâhidî lugatını ezberlemiş ve kendisine lugat ilminin

kapıları böylece açılmıştır. Keskin'e göre lugat ilmi, her ilmin kapısıdır, hatta bu ilim aptal insanı bile zekâlandırır:

28 *Luğat oldı çü her 'ilmiñ kilidi*
Luğat 'ilmi zekî eyler belîdi

Keskin, eserini Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak yazar, fakat eserinin ondan daha iyi olduğu iddiasından da geri kalmaz:

38 *O tuhfê Şâhidî'ye ola tanzîr*
Dağı andan da bihter ola iy mîr

Eserini bir mücevher sandığına benzeten Keskin, hakkıyla okunduğu takdirde ne Tuhfe-i Şâhidî'ye ne de Ferišteoğlu Lugati'ne gerek olacağı düşüncesindedir:

Benim tuhfem de bir maḥbûb-ı zîbâ
Gönüller cezb ider ol dil-berāsâ

45 *Ki gūyâ her kelâmı dürr-i yektâ*
Hemî şandûka-i cevher ser-â-pâ

Oğur her kim ki tuhfem ide ezber
Aña 'ilm-i luğatden fetḥ olur der

Bunı bil Şâhidî'den kıl ferâgat
Ferište Oğluna dağı ne ḥâcet

Her ol kim çekdi zaḥmet kıldı ezber
O buldı kenz-i lü'lü kân-ı cevher

Pes ol her 'ilme kim eylerse âgâz
Aña ebvâb-ı 'ilm oldı hemî bâz

Manzume-i Keskin, mesnevî nazım şeklinde yazılmış 85 beyitlik bir mukaddime ile toplam 330 beyitlik 27 kıt'a ve "Der Beyân-ı 'Aded" başlığı altında bulunan sayılara dair 9 beyitlik müstakil bir kıt'a ile "Der Beyân-ı Hisâb-ı Ebced" başlığı altındaki ebced hesabıyla ilgili 7 beyitlik ayrı bir kıt'a olmak üzere toplam 431 beyitlik bir eserdir.

Arapça-Farsça-Türkçe üç dilli bir manzum sözlük olan Manzûme-i Keskin'de bu üç dilden toplam 2363 kelime birbirine karşılık olarak gösterilmiştir. Özellikle Türkçe kelimeler açısından dikkati çeken nokta, bugünkü yazı dilinde kullanılmayan, unutulmuş bir kısım kelimelerin sözlükte bir hayli yer almasıdır. Meselâ bugünkü "kolay" kelimesinin karşılığı olan "geñez"

109 *Sehl ola āsān u geñez şa‘b u güc
Ānif ü düşvār u yavaş tünd ü rām*

“sayma, hesap” karşılığı olan “şağış”

256 *Dağı oldu şağış hisāb u şümār
Ems ü dün dey kolañ hırām ola teng*

ve “rahat etmek, mutmain olmak” anlamındaki “dülenmek”

274 *Kākā vü kişi ne merdüm oldu insān
Ārām u dülenmek oldu hem iṭmīnān*

bunlardan bazılarıdır.

Eser hakkında daha iyi fikir vermesi amacıyla bir kıt’ayı örnek olarak aşağıya alıyoruz:

185 *Şitā kışdur zemistān oldu yaz hem şayf u tābistān
Kābā kaftan bürehne cāme çıplağ oldu hem ‘uryān
Dağı hem fātiḥat iş başlamak āğāz-ı kār oldu
Tuşārā soñ nihāyet ḥātimet çün ‘ākıbet pāyān*

*Dağı çerçi ne oldu şaydalānī pīlever lākin
Mu‘ayyen āşkārā bellü gizlüdür ḥafī pinhān*

*Şu kalğmak mevc ü ḥız-āb oldu hem cem‘i nedür emvāc
Dağı güc zūr u kuvvet hem yesīr oldu geñez āsān*

*Toğan bāzī vü bāz oldu perestū kırlağac ṭavvāt
Ne puḥten ṭabḥ u bişmekdür kebāb oldu şevī biryān*

190 *Kuyu hem cübb ü çāh oldu cünüb ārī değil nā-pāk
Resen kıştās u ḥabl ip hem terāzū oldu çün mīzān*

*Çü Ḥālīk yaradandur āferīnende ‘adem yok nīst
Mükevvin hest künende ya‘ni yoğdan var iden ey cān*

*Nedür mālīk cehennem ḥaznedārī ḥāzin-i dūzaḥ
Dağı cennet kapucusı ne derbān-ı behişt Rızvān*

Yüzi ekşi ne kâlih turş-rû dağı ‘abūs oldı

‘Adālet itmeyen oldı ne bî-dād oldı hem ‘udvān

Sen ey mülk issi luḫfuñla kamu işim geñez eyle

Ḥudāvendā be-luḫf-ı ḫ^v iş tu her kârem bikun āsān

195 *Mefā‘ilün mefā‘ilün mefā‘ilün mefā‘ilün*

Ḥabībūñ ḫurmetine Keskin ‘i ḫ^vār itme ey Yezdān

Didüñ “Lā-taḫnaḫū”¹⁰ kesmem ümîdim raḫmetüñden hiç

Bilā-sāḫil senüñ deryā-yı luḫfuñ çünki bî-pāyān¹¹

Sonuç olarak, Denizlili Mustafa bin Osman Keskin tarafından kaleme alınmış Manzûme-i Keskin, 18. yy.’ın ikinci yarısında yazılmış dikkate değer üç dilli manzum sözlüklerimiz arasındadır. Bu tür manzum sözlüklerin yeni harflerle yayınlanmasının, özellikle dil çalışmaları, metin şerhi veya yorumu açısından faydalı olacağına inanıyoruz.

¹⁰ “Allah’ın rahmetinden umudunuzu kesmeyiniz.” Zümer, 53.

¹¹ Kılıç, M. Keskin, s. 59-61.